

УДК 342.951

Цекалова Наталія Ігорівна –

кандидат юридичних наук,
науковий співробітник
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Nataliia I. Tsekalova –

candidate of juridical sciences,
researcher,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(60, Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine)

Права людини чи людські права

У статті проаналізовано ключові історичні етапи формування людських прав, тезисно окреслено яким чином ці права можуть бути забезпечено, визначено дві основні наукові дискусії, що певним чином впливають на ідею появи категорії “людські права” поряд із загально прийнятою “права людини”, сформовано власні погляди на категорію “людські права” і визначено можливість існування “не людських прав”.

Ключові слова: людські права, права людини, свободи, забезпечення людських прав, об’єктні і без об’єктні права, колективні права, не людські права.

В статье проанализированы ключевые исторические этапы формирования прав человека, тезисно обозначены каким образом эти права могут быть обеспечены, определены две основные научные дискуссии которые определенным образом влияют на идею появления категории человеческие права" наряду с общепринятой "права человека", сформированы собственные взгляды на категорию "права человека" и определена возможность существования "не человеческих прав".

Ключевые слова: человеческие права, права человека, свободы, обеспечения прав человека, объектные и без объектные права, коллективные права, не человеческие права.

N.I. Tsekalova Human Rights or Personal Rights

The article analyzes the key historical stages of the formation of human rights. It is determined that each person has a certain spectrum of a priori rights. And today, most democratic countries in the world are striving to ensure that these rights are not only formal but also implemented in practical terms. That is why the last half of the XX century marked the emergence of international recognition of human rights. The author of the article also believes that the mechanisms of ensuring, guaranteeing or observing rights in society begin with its high moral standard, where the person does not infringe the rights of other individuals, or even in the event of such an attack, will consciously follow the punishment provided by the state. In this article, the term human rights was deliberately used, since the author considers it more justified in this context, given that it is a more general category that covers "human and civil rights and freedoms". In other cases, such phrases may be used as "human rights" or "fundamental, fundamental or fundamental rights." Both of these terms have the right to exist and each of them is found in separate European documents. Separately, the article explores the distinction between law and freedom, which is a separate argument to the emergence of a cumulative category, which may include rights and freedoms. Another argument in favor of this opinion, the author calls the possibility of the existence of not only human rights, but also non-human rights, in particular, it is about the rights of animals.

Keywords: human rights, freedoms, provision of human rights, object and without object rights, collective rights, not human rights.

Постановка проблеми. Розглядаючи індивідуальний підхід до людини як правової

особистості в наукових колах все частіше піднімаються питання доцільності заміни

категорії права людини на категорію людські права (human rights). Найзапеклішими опонентами у цьому не легкому питанні, мабуть є представники української правової думки П. Рабінович [1, 2] та С. Головатий [3,4]. Спробуємо і ми з'ясувати чи має це питання правове підґрунтя та практичне значення. Однак для того, щоб це зробити вочевидь потрібно відповісти на наступні питання. Що таке людські права та коли вони з'являються? Яким чином можуть бути забезпечені людські права? І тільки після цього з'ясувати чи є принципова різниця між категоріями “права людини” і “людські права”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання необхідності заміни категорії “права людини” на “людські права” до певного часу в українській науці не піднімалось. Поштовхом до цього стали наукові розробки П. Рабіновича та С. Головатого.

Мета. Проведення доктринального і нормативно правового аналізу на предмет можливості зміни категорії “права людини”, на категорію “людські права”

Невирішені раніше проблеми. На сьогоднішній день без чіткої відповіді залишилося питання можливості використання терміну “людські права” поряд з більш загальноживаним “права людини”. Не велика увага приділяється вітчизняними науковцями і не людським правам, тобто правам тварин.

Виклад основного матеріалу. Відтак, визначення категорії “людські права” або англ. “human rights” ми знайшли в Енциклопедії Британіка. Там зазначено, що це права, які належать окремій людині або групі осіб просто за те, що вони є людиною, або як наслідок притаманної людині уразливості, або тому, що вони необхідні для можливості справедливого суспільства [5]. Тобто таке тлумачення цього терміну пов'язує ці права з самим існуванням людини або людства, але чи дійсно це так?

Сам вислів здається доволі сучасним, але звичайно, що людина на протязі всього свого існування відчувала потребу в охороні своїх природних прав. І тут як приклад, ми можемо згадати навіть Біблію, адже не зважаючи на те, що термін не має однозначного тлумачення в Писанні, окремі природні права людини в ньому згадуються. Мова йде про так званий Декалог або Десять Заповідей Божих, який був даний Богом Мойсеєві на горі Синай (6 – не вбиватимеш, 8 –

не крастимеш, 10 – не зазіхатимеш на дім ближнього твого) [8]. Звичайно, що ці заповіді встановлюють обов'язки для людини але водночас стають і її правами.

Продовжуючи про витoki людських прав згадаємо й ті самі закони Ур-Намму, Хаммурапі, Солонові законні реформи в Греції тощо [6, 7]. Варто відмітити і те, що в Стародавній Греції у V до н.е. софістами була підтримана ідея рівності всіх людей у правах від народження, до цього часу у зв'язку з рабовласництвом правами були наділені тільки вільні люди [10, с.55].

За часів римських стоїків панували ідеї, що людську поведінку, слід судити за законом природи і гармонізувати з нею. Класичний приклад такого погляду дан в п'єсі Софокла «Антигона», в якій головний персонаж, протистоїть наказу короля Креона і не хоче поховати свого вбитого брата та стверджує, що діє відповідно до незмінних законів богів [11, с.141]. Мислителі Стародавнього Риму продовжили вчення прав людини, адже саме тут з'явилося право на свободу пересування, заборона катувань тощо [10, с.60].

Згодом в епоху Просвітництва людські (природні) права оцінюються мислителями з орієнтацією на гуманізм. Розмірковуючи на цю тему Д. Локк аргументував, що певні права належать людям як людським істотам оскільки ці права існували в гіпотетичному «природному стані» до того, як людство вступило в громадянське суспільство, а головними серед них є права на життя, свободу (свободу від довільного правління) і майно [9].

Буржуазні революції в США та Європі також здійснюють величезний вплив на світове вчення про людські права, зокрема мова йде про появу таких документів як Декларації прав Вірджинії 1776 р., Декларації незалежності США 1776 р., Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 р. та Білля про права 1791 р..

До прикладу, перший з вказаних документів закріпив принцип невідчужуваності прав особи і у ст.1 проголошував, що «всі люди від природи вільні й незалежні і володіють певними невідчужуваними правами, яких вони не можуть зректися, вступаючи в суспільство, і яких вони не можуть позбавити своїх нащадків, а саме правами на життя і свободу із засобами набуття і володіння власністю, а також на стремління до досягнення щастя і безпеки». У ст.

8 і 11 було закріплено право на швидкий і безпристрасний судовий розгляд за участю присяжних, у ст. 9 - свободу від непомірних штрафів і завдатків, недопустимість жорстоких та незвичних покарань, ст. 16 встановила свободу совісті та віросповідання, тобто право кожного вірити та відправляти релігійний культ без будь-якого примусу, а також рівність усіх людей у питаннях релігійної віри [12].

Закінчуючи короткий історичний екскурс все ж таки зазначимо, що на сьогоднішній день мабуть будь-який вчений юрист чи філософ погодиться із тим, що кожна людина володіє певним спектром апріорних прав. І більшість демократичних країн світу прагнуть до того, щоб ці права носили не тільки формальний характер, а й реалізовувались у практичному вимірі. Саме тому остання половина ХХ століття ознаменувала собою появу міжнародного визнання людських прав. Зокрема, Організація Об'єднаних Націй видає у 1948 р., Загальну декларацію прав людини [14] та дві угоди на її підтримку — Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [15] і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [16].

На сьогоднішній день за додержанням прав людини слідкують такі організації як Міжнародна Амністія та Європейська Комісія з прав людини. У Конституціях більшості держав світу також закріплено певний перелік прав і свобод які держава гарантує своїм громадянам, а також іноземцям чи особам без громадянства, що перебувають на її території. Проте не зважаючи на таке дворівневе нормативне закріплення як на національному так і на міжнародному рівні, механізми забезпечення людських прав все ж таки далекі від ідеалу. Тоді виникає наступне питання, що ж потрібно для забезпечення людських прав?

На нашу думку, механізми забезпечення, гарантування чи дотримання прав у суспільстві починається з його високого морального рівня, де особа не зазіхатиме на права інших індивідуумів, або навіть у випадку такого зазіхання буде свідомо слідувати передбаченому державою покаранню. З одного боку це виглядає правовим ідеалізмом, але продовжуючи цю думку варто сказати і про авторитетність державної влади та високий рівень довіри до неї. А це в свою чергу означає, що держава в особі її

органів влади мають бути справедливими у виборі покарань до порушників правовідносин та зрівноважувати у правах всіх членів суспільства не зважаючи на їх расову приналежність чи політичні або релігійні уподобання. Звичайно, що високий рівень дотримання людських прав не можливий і без високого рівня освіти у державі, адже знаючи про свої права і вивчаючи їх, особа повинна знати і те яким чином вони можуть бути гарантовані.

Зазначимо, що даній статті ми навмисно використовували термін людські права, адже вважаємо його більш виправданим в даному контексті з огляду на те, що він є більш загальною категорією, що охоплює «права і свободи людини і громадянина». В інших випадках можуть використовуватись такі словосполучення як “права людини” або “фундаментальні, основні чи основоположні права”. Обидва ці терміни мають право на існування і кожен із них зустрічається в окремих європейських документах. До прикладу, Хартія основних прав Європейського Союзу взагалі уникає термінів людські права чи права людини [13] і включає розділи, що мають назви пов’язані з основними європейськими цінностями: гідність людини, свобода, рівність й солідарність. Принагідно зазначимо, що цей документ взагалі приділяє більшу увагу свободам ніж правам, деталізуючи їх. Також, у документі простежується загальноєвропейська думка, що права людини — це певний феномен, нерозривно пов’язаний з людською гідністю, тоді як людські свободи є поняттям, що характеризує правовий статус людини відносно держави, міра допустимих можливостей втручання держави в певні сфери суспільного життя.

На нашу думку права не можуть існувати без свобод, і зазначений вище документ є прямим тому підтвердженням. Але в чому різниця між **правом і свободою**? І яким чином у правовій площині може бути названа сукупність перших і других? Вважаємо, що це питання є ключовим і допоможе читачеві зрозуміти чому автор статті використовує категорію “людські права” як базову у цьому контексті.

Так, загально правова вітчизняна доктрина дещо розмито вказує на їх різницю. Свобода найчастіше тлумачиться, як відсутність зовнішніх перешкод людині діяти на власний розсуд. Однак, людина будучи істотою

соціальною не може мати абсолютну свободу.

Як вказує Н.К. Краснослободцева: «Свободи — безпосередній прояв гідності, тому важко піддаються юридичній регламентації»... «Таким чином, свободи і права людини - взаємопов'язані можливості та способи прояву і регуляції гідності. Їх відмінність в наступному: 1) свободи менш обмежені нормами; їх регуляторами частіше є совість, мораль, релігія; права ж означають більш формалізовану (зовнішню) регуляцію; 2) відмінності виявляються через співставлення «людина - держава»; свободи людини - область, в яку держава намагається менше втручатися, але створює гарантії свобод, захист від втручання інших осіб, закріплюючи право на свободу («негативні права»); 3) права тісніше пов'язані з обов'язками і відповідальністю, а відповідно їх легше обмежувати, особливо в зв'язку з професійними обов'язками (чиновників, військових, медиків, рятувальників, журналістів), але при цьому для виправдання обмежень застосовують мораль (категорію «професійний обов'язок»), вводячи етичні професійні кодекси; 4) свободи людини, як правило, мають більш приватний характер; вони частіше суперечать один одному; важко визначити межі свобод (як казали древні греки, «свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншого»); люди по-різному розуміють обсяг свободи, протиставляють одна одній різні приватні можливості і тим самим ускладнюють правове регулювання» [18].

Згідно з цим підходом, свобода є можливістю людини уникнути обмежень з боку держави, а остання за допомогою норм права окреслює кордони такого втручання. Тобто, свобода — це міра можливих правомірних дій людини. У Конституції України цей термін згадується 16 разів, без жодного натяку на його тлумачення, але очевидно, що такими згадками законодавець також розмежує ці два поняття. Саме розмежування прав і свобод є підґрунтям до появи категорії “людські права”, як такої, що включає в себе те і інше.

Проте трохи іншої позиції притримується С. Головатий, який останнім часом виступає на користь застосування словосполучення людські права замість “права людини” [3]. Він зазначає, що «вислів “людські права” ... виступає самостійною семантичною одиницею, не є

складеним поняттям, а є нерозкладним і таким, що робить наголос на людськості прав, а не на тому, хто є носієм прав» [3, с. 8]. Цікавим є те, що його опонент П. Рабінович [2; 27] також почав використовувати у своїх дослідженнях термін “людські права” поряд із більш звичним “права людини”, а це може бути свідченням того що ці поняття не підміняють одне одне, а доповнюють.

Продовжуючи міркування з цього приводу зазначимо, що більшість правників, які з нашою позицією не погодяться, мабуть оперуватимуть ідеєю, що у випадку існування людських прав можуть існувати і не людські права. Ми це питання також дослідили і зупинились, що найменше на двох наукових “напрямах”. Перший напрямок, простежили у роботі дореволюційного цивіліста Д.М. Мейера, який говорив про можливість існування об'єктних прав і другий напрямок більш сучасний — це колективні права.

Зокрема, Д. М. Мейер розмірковуючи про сутність прав вказував на існування об'єктних і без об'єктних прав. Без об'єктні права — це ті, що безпосередньо пов'язані з особистістю громадянина, саме тому вони що іноді називаються *правами особистості* (Rechte der Person). До них він відносив зокрема право на життя, на розумову діяльність (тоді називалась розумова сила), право на шлюб, право на укладання угод. [17, с. 179].

На нашу думку, з плином часу права особистості про які писав Д. М. Мейер перетворились на більш відомий нам термін — “права людини”. Але якщо є особистісні права, то вочевидь є і без особистісні, або такі, що не належать людині як живій істоті і особистості? Але про це трохи згодом.

Однак, на думку Д.М. Мейера другою групою прав є права об'єктні — такі, що мають певний предмет на який направлена дія, що складає зміст права. Це такі тогочасні види прав як: права влади, речові права і зобов'язальні права. Деталізуючи ці права ними називаються право держави на підданих, право держави на осіб військового звання, право чоловіка на особу дружини, право батьків на дітей. Як ми можемо спостерігати, жодне з цих прав не перенесено на умови сьогодення, однак в деякій мірі ми підтримуємо погляди зазначеного вище вченого і вважаємо що їх можна брати за основу наших власних міркувань з цього приводу.

Продовжуючи про права, що не стільки пов'язані нерозривно з особистістю, скільки з групою людей, варто мабуть відмітити, що такі права цілою групою вітчизняних вчених називаються колективними. Яскравим представником такої правової ідеології є П. Рабінович, який зазначає: «Залежно від того, кому саме (тобто суб'єкту якого виду) належать основоположні права, хто є їх носієм, бенефіціаром, розрізняються основоположні права відповідно: а) індивідуальні – права людини (індивіда) і б) колективні (права людських спільнот та об'єднань). (...) До другого ж різновиду основоположних людських прав належать: права соціальних спільнот (націй, соціально-економічних класів, статевих, вікових, територіальних та інших угруповань, зрештою, усього певного суспільства); права соціальних об'єднань (сімей, громадських організацій тощо); права усього людства (населення Землі)» [2, с. 16–17]. Оponentом науковця в цьому питанні виступає, знову ж таки, С. Головатий: «Європейська Конвенція з прав людини і практика Європейського Суду з прав людини категорично не визнають так званих “колективних прав” [3, с. 48]. Вірно це чи ні, очевидно ми дізнаємось трохи згодом у подальших дослідженнях цих науковців. Ми ж в свою чергу дозволимо собі висловитися з позиції можливості існування “не людських прав” поряд з “людськими правами”. А останні на нашу

думку все ж таки існують. І ось чому.

Мова йде про права тварин, які в умовах сьогодення чітко регламентовані на світовому і на національному рівні. Підтвердженням цього є існування хоча б Європейської конвенції про захист хребетних тварин, що використовуються для дослідних та інших наукових цілей в ст. 5 якої зазначено, що “Будь-яка тварина, що використовується або призначена для використання у тій чи іншій процедурі, забезпечується приміщенням, відповідним середовищем існування, якнайменш мінімальною свободою пересування, їжею, водою та доглядом, що відповідають вимогам її стану здоров'я та умовам утримання»[19], та Законів України “Про захист тварин від жорстокого поводження”, “Про тваринний світ”, “Про охорону навколишнього природного середовища”, “Про ветеринарну медицину” тощо [20, 21, 22, 23].

Висновки. Отже, підсумовуючи зазначимо, що з огляду на все вище викладене існування категорії “людські права” ми все ж таки вважаємо виправданим. Це пов'язано що найменше з двома обставинами. По-перше, ця категорія може бути збірною для “прав людини” і “свобод людини”; по-друге, поряд із людськими правами, не можна ігнорувати існування прав не людських, зокрема прав тварин. Але останні мабуть стануть предметом наших подальших досліджень.

Список використаних джерел:

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Видання 10-ге, доп. – Львів : Край, 2008. – 224 с.
2. Рабінович П. М. Біосоціальна сутність основоположних людських прав / П. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України. – 2015. – № 4. – С. 8-20.
3. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу. Частина третя: права людини (стаття 3 Конституції України) / С. Головатий // Право України. – 2015. – № 1. – С. 13–92.
4. Головатий С. Про людські права. Лекції. – К. : Дух і Літера, 2016. – 760 с.
5. Encyclopedia Britannica [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.britannica.com>.
6. Макачук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн / В. С. Макачук. – К. : Атіка, 2001. – 624 с.
7. Історія держави і права зарубіжних країн: правові джерела / Упор. Г. І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 352 с.
8. Біблія. Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / Укр. біблійне тов-во; пер. І. Огієнка. – К., 2003. – 1375 с.
9. Безродний Є. Ф. Світова класична думка про державу і право : навчальний посібник / Є. Ф. Безродний, Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 400 с.

10. Права человека : учебник / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА : ИНФРА-М, 2011. – 560 с.
11. Трагедії / Софокл : пер. з давньогрецької Б. Тен, А. Содомора; передм. та комент. А. Білецький. — Київ : Дніпро, 1989. — 303 с.
12. Virginia Declaration of Rights [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.constitution.org/bcp/virg_dor.htm.
13. Хартія основних прав Європейського Союзу Європейський Союз; Хартія, Міжнародний документ від 07.12.2000 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
14. Загальна декларація прав людини ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
15. Міжнародний пакт про громадські і політичні права ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
16. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
17. Русское гражданское право. Чтения Д. И. Мейера изданные по запискам слушателей под ред. А. И. Вицына. – С-Петербург : Типография М. Меркушева. – Издание девятое, 1910. – 651 с.
18. Краснослободцева Н. К. Соотношение понятий «свобода» и «права» человека [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-ponyatiy-svoboda-i-prava-cheloveka> (27.06.2016).
19. Європейська конвенція про захист хребетних тварин, що використовуються для дослідних та інших наукових цілей Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 18.03.1986 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_137.
20. Про захист тварин від жорстокого поводження Закон України від 21.02.2006 № 3447-IV [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15>.
21. Про тваринний світ Закон України від 13.12.2001 № 2894-III [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14>.
22. Про охорону навколишнього природного середовища Закон України від 25.06.1991 № 1264-XII [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
23. Про ветеринарну медицину : Закон України від 25.06.1992 № 2498-XII [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-12>.

References:

1. P. M. Rabinovych, *Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy : navch. posib.* / P. M. Rabinovych. – Vydannia 10-te, dop. – Lviv : Krai, 2008. – 224 p.
2. P. M. Rabinovych, *Biosotsialna sutnist osnovopolozhnykh liudskyykh prav* / P. Rabinovych // *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. – 2015. – No. 4. – Pp. 8-20.
3. S. Holovatyi, *Triada yevropeiskykh tsinnosti – verkhovenstvo prava, demokratiia, prava liudyny – yak osnova ukrainskoho konstytutsiinoho ladu. Chastyna tretia: prava liudyny (stattia 3 Konstytutsii Ukrainy)* / S. Holovatyi // *Pravo Ukrainy*. – 2015. – No. 1. – Pp. 13–92.
4. S. Holovatyi, *Pro liudski prava. Lektsii*. – K. : Dukh i Litera, 2016. – 760 p.
5. *Encyclopedia Britannica* [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.britannica.com>.
6. V. S. Makarchuk, *Zahalna istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain* / V. S. Makarchuk. – K. : Atika, 2001. – 624 p.
7. *Istoriia derzhavy i prava zarubizhnykh krain: pravovi dzherela* / Upor. H. I. Trofanchuk. – K. : Yurinkom Inter, 2008. – 352 p.
8. *Bibliia. Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu iz movy davnoievreiskoi y hretskoi na ukrainsku doslivno nanovo perekladena* / Ukr. bibliine tov-vo; per. I. Ohienka. – K., 2003. – 1375 p.
9. Ye. F. Bezrodnyi, *Svitova klasychna dumka pro derzhavu i pravo : navchalnyi posibnyk* / Ye. F. Bezrodnyi, H. K. Kovalchuk, O. S. Masnyi. – K. : Yurinkom Inter, 1999. – 400 p.

10. Prava cheloveka : uchebnyk / otv. red. E. A. Lukasheva. – M. : NORMA : YNFRA-M, 2011. – 560 p.
11. Trahedii / Sofokl : per. z davnohretskei B. Ten, A. Sodomora; peredm. ta koment. A. Biletskyi. — Kyiv : Dnipro, 1989. — 303 p.
12. Virginia Declaration of Rights [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : https://www.constitution.org/bcp/virg_dor.htm.
13. Khartiia osnovnykh prav Yevropeiskoho Soiuzu Yevropeiskyi Soiuz; Khartiia, Mizhnarodnyi dokument vid 07.12.2000 [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
14. Zahalna deklaratsiia prav liudyny OON; Deklaratsiia, Mizhnarodnyi dokument vid 10.12.1948 [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
15. Mizhnarodnyi pakt pro hromadski i politychni prava OON; Pakt, Mizhnarodnyi dokument vid 16.12.1966 [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
16. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava OON; Pakt, Mizhnarodnyi dokument vid 16.12.1966 [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
17. Russkoe hrazhdanskoe pravo. Chtenyia D. Y. Meiera yzdannie po zapyskam slushatelei pod red. A. Y. Vytsina. – S-Peterburh : Typohrafiia M. Merkusheva. – Yzdanye deviatoe, 1910. – 651 p.
18. Krasnoslobodtseva N. K. Sootnoshenye poniatyi “svoboda“ y “prava“ cheloveka [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : <http://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-ponyatiy-svoboda-i-prava-cheloveka> (27.06.2016).
19. Yevropeiska konventsiiia pro zakhyst khrebetnykh tvaryn, shcho vykorystovuiutsia dlia doslidnykh ta inshykh naukovykh tsilei Rada Yevropy; Konventsiiia, Mizhnarodnyi dokument vid 18.03.1986 [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_137.
20. Pro zakhyst tvaryn vid zhorstokoho povodzhennia Zakon Ukrainy vid 21.02.2006 No. 3447-IV [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3447-15>.
21. Pro tvarynnyi svit Zakon Ukrainy vid 13.12.2001 No. 2894-III [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14>.
22. Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyscha Zakon Ukrainy vid 25.06.1991 No. 1264-XII [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
23. Pro veterynarnu medytsynu : Zakon Ukrainy vid 25.06.1992 No. 2498-XII [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2498-12>.